

Сергій Миколайович Куліш,

д. пед. н., доцент, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
професор кафедри фізичної географії та картографії, факультет геології, географії, рекреації і туризму,
майдан Свободи, 4, м. Харків, 61022, Україна,
e-mail: kadry@karazin.ua, <http://orcid.org/0000-0002-6222-7222>;

Юлія Іванівна Прасул,

к. геогр. н., доцент, завідувач кафедри фізичної географії та картографії,
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна,
e-mail: y.prasul@karazin.ua, <http://orcid.org/0000-0003-3516-7882>

**НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ ПРОФЕСОРА АНДРІЯ КРАСНОВА
ТА ЇЇ РОЛЬ У РОЗВИТКУ СУЧАСНОЇ ГЕОГРАФІЇ**

У даній статті розглядається науково-педагогічна, експериментаторська, публіцистична, адміністративна, новаторська діяльність, а також аналізується наукова спадщина першого вітчизняного доктора географічних наук Андрія Миколайовича Краснова. Певну увагу приділено початковому етапу його життя, коли в студентські роки завдяки університетським лекціям, що їх читали тодішні світила науки, у нього зароджується інтерес до наукових досліджень, що не полишав його все життя. На основі вивчення стосунків А. М. Краснова з В. І. Вернадським зроблено висновок про його неординарний характер, вкорінене почуття самостійності, але й пристрасності, надмірної емоційності, поспішності, скороплинних висновків. Авторі дають узагальнену характеристику стану вивчення географії в університетах Російської імперії кінця XIX ст., тому що для А. М. Краснова невизначеність поняття цього предмету стала джерелом новацій у науково-педагогічному процесі. У статті йдеться про надзвичайну наукову сміливість А. М. Краснова, який уже у своїй докторській дисертації ревізував погляди відомих вчених щодо причин степової рівнинності. На підставі аналізу праць А. М. Краснова та наявної літератури, встановлено, що він став творцем конструктивної географії, поєднав теоретичні заняття з практикою на природі, організував студентські екскурсії, створив студентський географічний гурток. Крім того, маючи художній талант, він став одним з найкращих популяризаторів екзотичних регіонів, побувавши в десятках країн світу. Авторі простежують також причини, в силу яких до його наукових праць ставилися скептично, з недовірою. Фахівцям в області акліматизації буде цікаво познайомитись з матеріалом статті, в якому аналізується дійсно кипуча діяльність А. М. Краснова по створенню Ботанічного саду в Батумі.

Ключові слова: географія, ботаніка, флора, степи, рослинність, фізично-географічні фактори, субтропіки, Ботанічний сад, спадщина.

С. Н. Куліш, Ю. И. Прасул. НАУЧНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПРОФЕССОРА АНДРЕЯ КРАСНОВА И ЕЕ РОЛЬ В РАЗВИТИИ СОВРЕМЕННОЙ ГЕОГРАФИИ. В данной статье рассматривается научно-педагогическая, экспериментальная, публицистическая, административная, новаторская деятельность, а также анализируется научное наследие первого отечественного доктора географических наук Андрея Николаевича Краснова. Определенное внимание уделено начальному этапу его жизни, когда в студенческие годы благодаря университетским лекциям, которые читали тогдашние светила науки, у него зарождается интерес к научным исследованиям, что не покидал его всю жизнь. На основе изучения отношений А. Н. Краснова с В. И. Вернадским сделан вывод о его неординарном характере, укоренённом чувстве самостоятельности, но и страсти, чрезмерной эмоциональности, поспешности, скоропалительных выводов. Авторы дают обобщенную характеристику исследованиям в области географии в университетах Российской империи конца XIX века потому, что для Краснова неопределённость понятия этого предмета стала источником новаций в научно-педагогическом процессе. В статье говорится о чрезвычайной научной смелости А. Н. Краснова, который уже в своей докторской диссертации ревизовал взгляды известных ученых относительно причин степной равнинности. На основе анализа работ А. Н. Краснова и имеющейся литературы, установлено, что он стал творцом конструктивной географии, связал теоретические занятия с практикой на природе, организовал студенческие экскурсии, создал студенческий географический кружок. Кроме того, имея художественный талант, он стал одним из наилучших популяризаторов экзотических регионов, побывав в десятках стран мира. Авторы прослеживают также причины, в силу которых к его научным трудам относились скептически, с недоверием. Специалистам в области акклиматизации будет интересно познакомиться с материалом статьи, в котором анализируется действительно кипучая деятельность А. Н. Краснова по созданию Ботанического сада в Батуми.

Ключевые слова: география, ботаника, флора, степи, растительность, физико-географические факторы, субтропики, Ботанический сад, наследие.

Вступ. Дослідження життєвого та науково-педагогічного шляху професора географії Харківського імператорського університету А. М. Краснова продовжує викликати цікавість серед вчених насамперед через унікальність його особистості, різнобічності інтересів, що часто не збігалися між собою. Необхідно зазначити, що А. М. Краснов почав свою кар'єру географа в ситуації, коли ця наука не мала чітко визначених параметрів, вважалася додатковою до інших на-

ук. Для А. М. Краснова, що за складом характеру схилявся до креативних рішень і не полюбляв проторені іншими наукові шляхи, цей факт став додатковим стимулом до наукових пошуків. Саме невпинне бажання перетворити географію з набору абстрактних положень на практичну, необхідну для людства науку зробили А. М. Краснова «майстром на всі руки». Його цікавить антропологія, що в той час лише «ставала на ноги», геоботаніка, палеогеографія, походження чорно-

зему та степів, особливості ландшафтних областей земної кулі, нарешті, інтродукція культур чаю, цитрусових, інших культур – насамперед екзотичних. З іншої сторони, неможливо не відзначити, що деяка самовпевненість, недостатня скрупульозність щодо точності у своїх працях зашкодила його авторитету, він нажив і немало недоброчинних рецензентів та критиків. У роботі, з використанням історичних та історіографічних джерел, зроблено спробу довести, що діяльність А. М. Краснова стала цінним внеском для людства на етапі сучасного зламу – закінченням XIX і початком XX ст. Саме це визначає її безумовну актуальність.

Аналіз попередніх досліджень. Життєвий та науково-педагогічний шлях А. М. Краснова (1862–1914) наповнений нескінченними пошуками, мандрівками ледь не по всіх континентах, відстоюванням своїх наукових поглядів, недоброчинними рецензіями. Вивчення його спадщини у радянські часи було обмеженим тому, що його молодший брат Петро Краснов був генерал-майором царської армії, отаманом Всевеликого Війська Донського, визнаним діячем Білого руху, а в роки другої світової війни очолював козачі війська у складі гітлерівського вермахту. Водночас П. М. Краснов – і відомий письменник, у тому числі автор нарисів «Малоросіяни на Дону» і «Іногородні на Дону», що написані в романтично-піднесеному стилі. Саме з політичних причин праці Ф. М. Мількова [29], І. Г. Бейліна й В. А. Парнеса [3] деякий час знаходились у спецсховищах бібліотек СРСР. 30 жовтня 1982 р. на краєзнавчих читаннях у бібліотеці ім. В. Г. Короленка (м. Харків) доповідь про його діяльність зробила В. М. Дмитрієва. Російський дослідник І. В. Стебаєв наголосив на новаторських ідеях А. М. Краснова в галузі ботанічної географії [38].

У 2006 р. професор Воронежського університету Ф. М. Мільков звернув увагу на надзвичайно колоритний, художній стиль праць А. М. Краснова [30]. Кілька змістовних статей про наукову діяльність А. М. Краснова, вивчення ним екологічних умов існування флори, процесу розвитку ґрунтів та рослин у певних ландшафтах, належить перу професора Харківського університету І. Г. Черваньова [47, 48]. Зокрема, у статті 2014 р. І. Г. Черваньовим і З. К. Манвелідзе детально висвітлено наукове значення праць А. М. Краснова про його поїздки в інші країни, особливо тропічні, проаналізував його роботу з інтродукції чаю та інших культур на землях Колхиди [49]. В. А. Пересадько і К. В. Шпурік описали діяльність А. М. Краснова на фоні інших видатних учених Харківського університету, підкреслили його зусилля у сфері поєд-

нання географії з екологією, теорії з практикою. Вони показали, що в національному університеті імені В. Н. Каразіна (м. Харків) цінують і пам'ятають діяльність талановитого вченого, яким був А. М. Краснов [33].

Мета і завдання дослідження. Метою роботи є аналіз наукової спадщини діяльності професора Імператорського Харківського університету проф. А. М. Краснова:

1. період його початкового становлення як майбутнього вченого під час навчання у Санкт-Петербурзькому університеті;

2. особливості його дружби та творчої співпраці з В. І. Вернадським;

3. зіставлення наукових робіт А. М. Краснова з працями інших вчених, що допомогло виявити оригінальність його концепцій та висновків;

4. наукову, селекційну, акліматизаційну та адміністративну діяльність А. М. Краснова під час створення ним Батумського Ботанічного саду.

Матеріали та методи дослідження. У статті використані аутентичні праці А. М. Краснова та його сучасників, опубліковані в кінці XIX – на початку XX ст., а також критичні рецензії на наукові й науково-популярні праці А. М. Краснова. Це дозволило шляхом компаративного аналізу виявити ті неузгодження в його роботах, які викликали гостру критику рецензентів.

Наукова новизна й критичне значення. У статті уточнено деякі подробиці особистих взаємовідносин А. М. Краснова з автором теорії ноосфери В. І. Вернадським, які в основному пояснювалися складним характером А. М. Краснова. З'ясовані ті причини, які призвели до ігнорування наукового здобутку А. М. Краснова сучасниками. Ці матеріали можуть бути використані, зокрема, при написанні повної науково-педагогічної біографії проф. А. М. Краснова.

Виклад основного матеріалу. Ще з гімназичних років (а в Першій Санкт-Петербурзькій гімназії А. Краснов тісно здружився з В. І. Вернадським, який у 1876 р. перейшов з Другої Харківської гімназії до Петербурзької), потім під час навчання у Санкт-Петербурзькому університеті його відзначала «цілеспрямованість, працездатність, пристрасність, харизматичність». Як пізніше згадував В. І. Вернадський, саме А. Краснов «був найяскравішим носієм того духу точного спостереження й любові до природи, яке потім захопило й В. Вернадського». Адже саме А. Краснов переконав його вступати саме до фізико-математичного, а не історико-філологічного факультету. До цього В. Вернадський захоплювався історією України, мріяв разом з друзями написати історію міста Володимир-

Волинський [8, с. 37–43]. Директор Батумської гімназії Г. Генкель пізніше небезпідставно писав, що А. М. Краснов мав характер, невгамовний до геніальності [9, с. 37].

В університеті А. Краснов слухав лекції з хімії Д. І. Менделєєва, з ботаніки – А. М. Бекетова, з ґрунтознавства – В. В. Докучаєва, із зоології – М. І. Вагнера, із фізіології – І. М. Сеченова. Ще на першому курсі підготував брошуру про різновиди комах [32]. Студентом брав участь у наукових експедиціях по Алтайському гірничому округу, збирав флору на півдні Томської губернії, допомагав В. В. Докучаєву при дослідженні ґрунтів у Нижньгородській та Полтавській губерніях, з професором І. В. Мушкетовим досліджував Прикаспійську напівпустелю. У 1884 р. за працю «О происхождении чернозема» одержав в університеті золоту медаль. Під час закордонного відрядження уже як «професорський кандидат» побував в Іспанії, Італії, Швейцарії, читав лекції у Франції та Німеччині, став дійсним членом Берлінського географічного товариства, у Лондоні був присутнім на засіданнях Міжнародного геологічного конгресу [34, с. 14–18].

18 березня 1889 р. А. М. Краснов захистив магістерську дисертацію на тему «Досвід історії розвитку флори південної частини східного Тянь-Шаню». Було багато опонентів (крім офіційних), диспут продовжувався 4 години. Потім недоброзичливці (а їх у А. Краснова було немало) постійно говорили лише про неточні цитати та друкарські помилки, а не про наукову цінність роботи [8, с. 19–22].

А. М. Краснов мріяв працювати у Ботанічному саду Харківського університету, який виріс на базі Аптекарьського городу, створеного у 1712 р. З 1823 р. він одержав статус науководослідного центру і став іменуватися Ботанічним. До середини XIX ст. там росло більше 1500 екземплярів дерев, квітів та чагарників. Але потрапити туди на роботу йому не вдалося. На його прохання проф. А. М. Бекетов намагався добитися, щоб А. Краснов зайняв кафедру ботаніки у Казанському університеті, однак у цьому теж було відмовлено. Тому залишалося одне: у статусі виконуючого обов'язки екстраординарного професора зайняти кафедру географії та антропогеографії Харківського університету [14, с. 126, 131–132].

16 вересня 1889 р. А. М. Краснов провів першу вступну лекцію, у якій підкреслив, що географія як наука переживала зародковий період. Розповів про наукові гіпотези, які показували зв'язок живої і неживої природи, про спроби широких обґрунтувань та узагальнень. Тому що в ньому ніколи не зникав ботанік, нагадав: ботаніка є галуззю географії. Не забуваючи, що Хар-

ків – частина України, зауважив: у багатотомному виданні Е. Реклю «Загальна географія» дуже мало відомостей про Малоросію [16].

До 1835 р. кафедри географії існували на історико-філологічних факультетах університетів, а на фізико-математичних факультетах вивчали фізичну географію. На початку 60-х років з'явилися ідеї створити кафедру «географії та етногеографії», «статистики та географії», однак не на історико-філологічних факультетах. Чинівники Міністерства народної освіти вважали: треба від вступників до університетів перевіряти знання географії і не включати цей предмет до навчальних планів, замінивши «чим-небудь більш корисним». Інші діячі освіти запевняли, що політична географія на історико-філологічних факультетах непотрібна, тому що її вивчали у гімназіях. Вчена рада університету Св. Володимира не бачила необхідності створення кафедри географії, але вважала цілком можливим доручити вести такі заняття одному з доцентів фізико-математичного факультету. Згідно Статуту від 23 серпня 1884 р., було поєднано кафедри фізичної географії та кафедри фізики, а на історико-філологічних факультетах передбачені кафедри географії та етнографії [31, с. 63–66]. Але в університетах це положення протрималося недовго, і кожний з них за рішенням Вченої ради створював кафедри географії з різними назвами.

Член-кореспондент Російського географічного товариства Г. Герланд вважав, що географія «наука» з самими обмеженими кордонами. Вона «досліджує взаємодію сил, пов'язаних з матерією землі, створення і видозміну, а також розвиток матерії землі, як результат цих сил» – «гігантське завдання». Географія – не спеціальний відділ астрофізики, як її недавно називали; землезнавство й географія – терміни, однакові за змістом. До кінця 80-х рр. XIX ст., на думку Г. Герланда, ні природничо-науково-статистично-історична географія, ні антропогеографія не надали людству ніяких практичних результатів. Значить, резюмував він, географія – лише допоміжна наука для геології, в багатьох випадках – і для астрономії, історії, політичної економії [10, с. 4–8, 20].

Професор Московського університету Д. М. Анучин (став доктором географічних наук у 1889 р., але без захисту дисертації) відзначав: навіть на початку 90-х рр. не існувало оригінальної ґрунтовної праці з географії Росії, а книги Е. Реклю безнадійно застаріли, відсутній журнал географічного профілю [1, с. 8].

У гімназіях вивчалася математична географія, у змісті якої було багато астрономічних понять, та географія фізична: характеристика флори та фауни, поверхня земної кулі, дія на неї со-

нця й тепла. Головним для учнів вважалося вміння орієнтуватися по географічних картах [15, с. 11; 5, с. III–IV].

Навіть у 1915 р. відомий статистик і географ В. П. Семенов – Тянь-Шанський був вимушений підкреслити: географія – не прикладна енциклопедія природничих і деяких гуманітарних наук, а самостійна наукова дисципліна. Вона вивчає вічні закони просторових взаємовідносин життя Землі – від гірських порід до життя людини [36, с. 476]. Аналогічний висновок у цьому ж році дав майбутній академік Л. С. Берг як історик географічної науки. Він також заявив, що географія – наука, яка насамперед вивчає ландшафти [4, с. 469]. Що стосувалося наукового визначення предмету й завдань географії, цілком допускалися досить значні розходження [5, с. 16].

Але така невизначеність не турбувала молодого вченого, навпаки, стимулювала його кипучу енергію. У листопаді 1889 р. професор хімії І. П. Осипов у бесіді з А. М. Красновим упевнився, що останній знаходився «в самому доброму настрої: праця ішла до ладу, у чвари та контри ще ні з ким не вступав, багато надій, немало й віри в себе» [8, с. 266].

9 квітня 1894 р. у математичній аудиторії Московського університету відбувся захист докторської дисертації А. М. Краснова на тему «Трав'янисті степи північної півкулі» [17]. Він детально описав степові ландшафти Росії, України, Кавказу, Західної Європи, Середньої Азії, США. На його думку, флора степів досить давня, для неї характерна рівнинність, велике значення мали вплив вологості, температури. Диспут продовжувався 4 години. Опонент проф. Д. М. Анучин вказав дисертанту на відсутність аналізу історії проблеми, неточність у визначенні поняття «степ», не погодився з тим, що рівнинність – головний степовий фактор. Проф. А. П. Павлов зауважив, що більш важливий фактор в існуванні степів – не рівнинність, а кліматичні умови. Проф. І. М. Горожанкін в основному звернув увагу на неточність списку степових рослин, різні назви однієї й тієї ж праці та інші дрібні дефекти. Для проф. К. А. Тимірязєва неприйнятною виявилась точка зору А. М. Краснова щодо причин безлісності степу – через надлишок вологи. Проте критичні зауваження під час дискусії лише сприяли здобувачеві. Він отримав учений ступінь доктора географії [12, с. 143, 149, 155–160].

У кінці XIX ст. серед учених не було єдиної думки щодо основних факторів, які спричинили появу степів (в Австралії та Африці – саван, у Південній Америці – пампасів (льянос), у Північній Америці – прерій, у Новій Зеландії – туссоків). Одні захищали антропогенну теорію похо-

дження степів, особливо під впливом синтронізації (знищення трави тваринами). Інші підкреслювали, що поява на материках аридних (сухих) і гумідних (вологих) зон залежала від місця їхнього розташування – в центрі материка чи поблизу від морів. Як писав у 1902 р. приват-доцент Харківського університету В. І. Талієв (майбутній автор першого проекту щодо захисту природи в Україні), прямих доказів, що степи завжди були безлісні, не існувало [39, с. 45–46].

Дружина А. М. Краснова Анастасія Миколаївна (дівоче прізвище – Родакова) писала В. І. Вернадському: саме В. І. Талієв був палким шанувальником її чоловіка. Сам А. Краснов був з ним мало знайомим і навіть не вважав, що В. Талієв прихильний до нього [8, с. 45]. В. І. Талієв небезпідставно стверджував, що А. М. Краснов дослідив історію створення сучасної флори на базі давньої палеоарктичної рослинності (поняття «флора» й «рослинність» тоді вважалися синонімами – Автор). В його дослідженнях простежується думка про тісний зв'язок між життям ґрунтоутворної породи та її рослинністю. На відміну від представників школи ґрунтознавців, А. Краснов вірив, що перетворення боліт на степи можливе [40, с. 54–55, 64]. Значимо: на початку XX ст. в журналі «Естествознание и география» В. І. Талієв і приват-доцент Санкт-Петербурзького університету Г. І. Танфільєв вели гостру полеміку, не зійшовшись, наприклад, у поясненні причини відсутності лісів у степах [39, 43, 46], хоча їхні погляди не були діаметрально різними.

У Харківському університеті А. М. Краснов створив географічний кабінет, студентський географічний гурток (його довелося організувати двічі – у 1890 р. та у 1900 р.) [41], а при міському музеї Харкова – географічний відділ. Викладав географію Росії, антропологію, географічні частини світу та географію окремих країн, вів лекції на лоні природи, у Харківському ветеринарному інституті він викладав ботаніку, читав лекції і в жіночих навчальних закладах. Став творцем конструктивної географії, увів курс загального землезнавства, в якому поставив завдання: «... пов'язати висновки астрономії, астрофізики, геології, які стосуються земної кулі, вивести з них як наслідок сучасні клімати, розподіл явищ динамічної геології, ґрунтів, тварин і людських племен». Підготував перший вітчизняний підручник із загального землезнавства, що вийшов трьома виданнями, дав районування світу, виділивши 10 зон і 5 ландшафтних областей, схарактеризував вплив природних факторів на рослинність. Мав рацію В. В. Докучаєв, коли стверджував, що «за глибиною, широтою і цілісністю постановки геоботанічних питань, за ерудицією, та-

лановитістю... у Краснова немає суперників у Росії. Якщо додати до цього чудовий ораторський талант Краснова, таке надзвичайне бажання самому все бачити й досліджувати... констатувати, що молодий Краснов стане окрасою будь-якої кафедри геоботаніки й географії в Росії» [13].

Ще під час досліджень у Нижньогородській губернії в середині 80-х рр. А. М. Краснов претендував на використання геоботаніки для практичних цілей. Починаючи з А. Гумбольдта, структура, склад рослинності і флори вчені вважали залежними насамперед від клімату – найважливішого із фізико-географічних факторів. Але А. М. Краснов у лекціях з фітогеографії перемістив увагу від клімату до ґрунту, від проблем флористики – до вивчення рослинності [51, с. 73–75], став, повторимо, творцем конструктивної географії.

Ставши професором, А. М. Краснов нарешті здійснив свою студентську мрію і побував у багатьох країнах світу: Японія, Китай, Індія, острів Ява, Цейлон, Сполучені Штати Америки, Єгипет, Норвегія, Туреччина, Італія. Його розповіді про ці подорожі надзвичайно колоритні, художньо майже бездоганні, він дійсно, як писав В. І. Вернадський, учений, що володів даром художнього таланту. Праці про екзотичні, далекі країни публікували багато журналів російської імперії, тому А. М. Краснов став найкращим популяризатором далеких країв, їхньої природи, населення [18, 19, 20, 21, 22].

Але чому ж А. М. Краснова у листі до В. І. Вернадського від 20 жовтня 1926 р. писала, що оцінка діяльності її чоловіка «образлива для його пам'яті»? [8, с. 47]. З іншої сторони, що примусило В. І. Вернадського під час зустрічі з А. М. Красновим у вересні 1888 р. в Лондоні на 5 сесії Міжнародного геологічного конгресу говорити, що той «дратував незв'язністю і необдуманістю тверджень»? Лише тому, що він випередив А. М. Краснова як науковець, особистість? [11, с. 75]. Але ж і В. І. Талієв – сучасник А. М. Краснова – писав, що його праці не мали поваги, а до його діяльності ставилися іронічно [40, с. 64]. В його публікаціях було багато друкарських помилок, ляпсусів, неточних або неоговорених цитат – звідси недовіра до праць. Крім того, А. М. Краснов був надзвичайно неуважним, надто спішив, тому допускав неточності, занадто довіряв своїй пам'яті. Крім того, в редакціях з величезними труднощами буквально розшифрували його почерк, що нагадував ієрогліфи [41, с. 50]. За кілька місяців до смерті А. М. Краснова, його прихильник В. І. Талієв ще раз підкреслив його талановитість, благородство, водночас додавши, що його «прекрасні сторони ... залишилися неоціненими, частково в силу деяких

індивідуальних дефектів праць Андрія Миколайовича, а головним чином, через нерозуміння та невміння оцінити своє з боку російського суспільства...», розкиданість і несхильність до розробки», значною мірою була пов'язана зі станом російської науки й суспільства [8, с. 369].

А. М. Краснов працював творчо, шукав самотійних шляхів, а не копіював попередників, не схилявся перед авторитетами, тому нажив немало ворогів. Були й заздрісники, адже він знав чотири європейські мови. Вільно читав латинські та грецькі тексти, надрукував більше 300 статей. Хоча дві його антропологічні статті [23; 24] виявилися невдалими, але ж лише на думку рецензентів. Сам А. М. Краснов визнавав, що його дослідження уривчасті, він зміг проаналізувати лише колір волосся, очей і форму голови [23, с. 2]. При дослідженні антропологічних особливостей рекрутів у двох повітах Харківщини на кожного з них припадало по кілька хвилин [24, с. 1]. Зауважимо, що А. М. Краснов був дещо самовпевненим, коли в листі до В. І. Вернадського зауважив: «Методи антропології географа не потрібні, як не потрібні йому методи фізіології або систематика рослин» [14, с. 122]. Необхідно додати, що в кінці XIX ст. – на початку XX ст. стан справ у антропологічній науці Російської імперії характеризувався гарячими дебатами й незгодженням поглядів [7].

Критичні погляди щодо праць А. М. Краснова притаманні В. І. Липському (протягом 1894–1917 рр. був науковим співробітником Головного ботанічного саду Санкт-Петербурга, у 1922 – 1928 рр. – президентом Української національної академії наук). Так, аналізуючи статтю «Новые виды Сванетской флоры» (влітку 1890 р. А. М. Краснов організував студентську експедицію до Сванетії для вивчення флори), В. І. Липський стверджує, що автор лише поверхово ознайомлений з флорою Кавказу, описи рослин начебто безграмотні, у праці відсутній науковий метод. Рецензуючи докторську дисертацію А. М. Краснова, він знову обвинувачує автора у слабкому знанні флори, відкидає взагалі її наукову цінність. Така упередженість зовсім не співпадає з тими оцінками, які дали дисертації опоненти. Висновок В. І. Липського щодо праць А. М. Краснова «це «чорновики», яких без будь-якої втрати для науки автор міг не показувати. У нього немає абсолютно ніякої строгої наукової підготовки» не витримує критики. В. І. Липському навіть не сподобався метод А. М. Краснова по залученню студентів до наукової роботи. Україн негативно він ставився і до художньо захоплюючого стилю праць А. М. Краснова, іменуючи їх «*miserrima opera*» (жалюгідними працями). Аналогічно про одну з робіт професора Юр'ївського

університету М. І. Кузнецова він висловився таким чином: його висновки необґрунтовані й навіть парадоксальні [27, с. 46–49]. Але пізніше В. І. Липський більш об'єктивно висловився щодо підручника А. М. Краснова «География растений», поставивши його за науковою новизною вище аналогічної роботи проф. А. М. Бекетова [45, с. 47]. Однак коли у 1915 р. Товариство шанувальників природи у Харкові планувало перевидати її, попередньо було вирішено ретельно її відредагувати, надати необхідні примітки, тому що в тексті було багато помилок і неточностей [40, с. 68].

Фактичні й коректурні помилки, багато запитань з робіт інших авторів, помилки в іноземних словах і прізвиськах, неточності існували і в «Лекциях по ботанике...» 1910 р. та «Лекциях по физической географии» 1910 р. [53, с. 73–74; 50, с. 78–79].

Давньою мрією А. М. Краснова була ідея акліматизації екзотичних рослин азійських країн, особливо з Японії та Китаю. Влітку 1896 р. він висадив в університетському саду насіння кількох рослин з цих країн – в основному бобових і гарбузових, але дещо запізно – лише 1 червня. Незважаючи на морози 29 серпня, виросла китайська кліщевина (сімейство молочайних) – до 30 см у висоту (з її насіння роблять касторове масло), встигла зацвісти соя. Визріли дуже солодкі, хоча невеликого розміру, дині, огірки досягли довжини до 35 см [36, с. 80–81]. Потім на території Харківського ветеринарного інституту у 1899 – 1900 рр. він створив невеликий ботаніко-географічний сад, але для його подальшого розвитку не було виділено потрібних коштів, даремно він у 1907 р. випустив спеціальний «Путеводитель по ботаническому саду и оранжерее Харьковского ветеринарного института». Будучи за темпераментом, повторимо, особою «широкою, невгамовною до геніальності», А. М. Краснов розчарувався у викладацькій роботі в провінції, якою вважав Харків. Його дратувала байдужість значної частини студентів до його лекцій з географії та ботаніки, редакторство в газеті «Южный край», почав турбувати й стан здоров'я. Хоча Андрій Миколайович до кінця життя залишався консультантом Головного управління землеробства і землевпорядкування Російської імперії. Вперше побувавши у 1892 р. в Батумі, він почав виношувати думку про перетворення цього краю на курорт, кращий Ментони чи Ніцци [9, с. 37, 41, 44].

У 1899 р. на Міжнародному географічному конгресі в Берліні А. М. Краснов виступив з доповіддю «Місце Колхиди у вологих субтропічних областях земної кулі». На цей час він уже на придбаній ним ділянці землі в 11 га у Хості Со-

чинської округи вирощував чай, мандарини, хурму, будівельний бамбук, батат, тунг, японські сливи, лакове, воскове і паперове дерева, ямс. Але у зв'язку з морозами, небезпекою малярії, хворобою дочки Віри, землю у 1904 р. довелося продати [52].

А. М. Краснов небезпідставно запевняв: клімат Батумського узбережжя взимку на 2° тепліший, а влітку на 2° холодніший, ніж місця з такою ж середньою температурою в Японії. Тут краще розвиваються субтропічні рослини, адже максимальний мороз в Аджарії – 6,6°, тоді як у Японії морозна погода – звичайне явище [25, с. 486].

У серпні 1909 р. А. М. Краснов упевнився, що саме на Батумському узбережжі можна створити Ботанічний сад із субтропічними рослинами. Тим більше, що висаджені ним раніше вічнозелені дуби з крайнього півдня Японії, італійські сосни, камфорний лавр, магнолії з північної Америки, азалії і олеандри там прижилися. Він вірить, що за кілька років у Батумському краю буде буйати ліс із бамбуку та евкаліптів [35].

У квітні 1911 р. А. М. Краснов, виступаючи на засіданні Ради Батумського товариства сільського господарства, виклав свій план створення Ботанічного саду. У травні 1912 р. він полишає Харківський університет і переїздить до Аджарії, поселяючись на дачі Зеленого мису – поблизу Батумі. Він добре пам'ятав свою характеристику Чорноморського узбережжя Кавказу: «...місцевість напівдику, мало культурну, мало продуктивну, занедбану», щодо якої існували «найбільш безнадійні погляди». Але і в 1896 р. А. М. Краснов вірив, що через 25 років плантації чаю тут стануть таким же звичайним явищем, як у Японії чи на Гімалаях [26, с. 903, 916].

У жовтні 1912 р. для створення ботаніко-географічного, ландшафтного, акліматизаційного саду було виділено більше 71 га землі колишнього Чаквинського удільного маєтку, що знаходився поблизу морського узбережжя. У колишньому журналі «Батумский сельский хозяин», який А. М. Краснов перейменував на «Русские субтропики» (у Петрограді в 1915 р. виходив журнал «Русская Ривьера») він виклав свій детальний план формування Ботанічного саду. Там повинні існувати шість ботаніко-географічних відділів: Америки, Японії і Далекого Сходу, Гімалайів та тропічних гір, Чилі, Австралії та Нової Зеландії. Він вважав, що необхідно насамперед орієнтуватися не на субтропічні фруктові дерева, а на горіхові, а також ті, що дають цінне волокно, листя, деревину. Пропонував перенести ті рослини, що росли у Ботанічних садах Флориди, Оукленду, Мельбурну: бамбук, хінне дерево, банан, цінні хвойні породи, до 20 сортів пальм, а

також технічні рослини. Потрібно буде акліматизувати новозеландський льон (мав 60 сортів), бавовну, пекан (замість горіхового дерева), австралійську дубильну акацію, камфорний лавр та ін. [2, с. 342–345].

Місцевість, виділену для саду, довелося суттєво поліпшувати: вирубували дерева, розчищали поляни, відводили воду, прокладали дороги – і все це під нескінченні дощі. А. М. Краснов мріяв провести до саду залізничну колію, побудувати величезний готель, мати в розпорядженні дирекції екіпажі, запряжені мулами, кіньми, ослами, екіпажі японських рикш. На території саду розраховував поселити місцевих жителів [9, с. 40 – 41].

Офіційно Ботанічний сад було відкрито 3 листопада 1912 р. Під час Першої світової війни сад у 1914 р. було знищено, залишилися лише вали і рови; після повернення з Парижу, де А. М. Краснов лікував хвору ногу, він переїхав разом із дружиною та дочкою до Тифлісу. Там викладав на Вищих жіночих курсах, де його запам'ятали як «надзвичайно чуйного, сердечно вразливого і делікатного» професора [9, с. 43]. Помер Андрій Миколайович 19 грудня 1914 р., похований, згідно заповіту, у створеному ним саду на місці, яке вибрав сам. У 1982 р. йому було зведено бронзовий пам'ятник. Його вдова Анастасія Миколаївна у 20-х рр. ледь виживала на пенсію у 30 руб. щомісячно, тому була вимушена працювати в бібліотеці Харківського технологічного інституту. Через це їй постійно загрожували відібрати пенсію. Е. Г. Клевезаль (знайома Краснових) 15 лютого 1926 р. звернулася із проханням до В. І. Вернадського допомогти вдові його друга. Завдяки клопотанню В. І. Вернадського А. М. Краснова стала одержувати 44 руб. 44 коп., але не 60 руб., як прохав академік [8, с. 28–29, 45–47].

Висновки. Історія людства знає не поодинокі випадки, коли справжній здобуток, цінність діяльності тієї чи іншої особи стає пошанованою лише після її смерті. Причини для такого ставлення можуть бути різні, а в науковому світі, де зіштовхуються наукові позиції, амбіції, впертість, небажання визнати правоту опонента, заздрість, вони тим більш можливі. Саме так трапилося з професором Харківського імператорського університету А. М. Красновим, який за роки наукової та педагогічної, адміністративної праці опублікував біля 300 наукових та науково-популярних праць. До того ж немала частина з них носить новаторський характер. За період викладацької роботи у Харківському університеті, якому він присвятив більше 20 років, йому вдалося кардинально змінити схоластичність вивчення географії, організувавши практичні заняття поза аудиторією, провівши кілька студентських експедицій, у тому числі – на Кавказ. Але, як він зізнавався, буденність праці у провінційному місті, яким він вважав Харків (добре відомо, що він намагався знайти місце у С.-Петербурзі), не задовольняла його невгамовну натуру. Саме тому в результаті своїх численних поїздок до екзотичних країн А. М. Краснов і дійшов думки щодо реалізації тієї мрії, яку не вдалося здійснити на території Харківського ветеринарного інституту: створити ботаніко-географічний, ландшафтний, акліматизаційний склад. Безумовно, без його завзятості, послідовної наполегливості, авторитету Батумський Ботанічний сад у листопаді 1912 р. не міг постати. Тому в сучасній Грузії пам'ятають і глибоко шанують його пам'ять. Навіть після смерті А. М. Краснов нагадав про себе, коли у 1915 р. вийшла його брошура «Южная Колхида» – його «лебедина пісня» [28]. У відновленому Батумському Ботанічному саду збереглася частина посаджених ним дерев.

Література

1. Ануцин, Д. Н. *Несколько слов о развитии русского землеведения и задачах географического кружка в Москве [Текст] / Д. Н. Ануцин // Землеведение. – 1894. – Т. 1. – С. 1–16.*
2. *Батумский ботанический сад и его задачи. Вступительная речь проф. А. Н. Краснова [Текст] // Русские субтропики. – 1912. – № 7. – С. 339–346.*
3. Бейлин, И. Г. А. Н. Краснов [Текст] / И. Г. Бейлин, В. А. Парнес. – М. : Наука, 1968. – 260 с.
4. Берг, Л. С. *Предмет и задачи географии [Текст] / Л. С. Берг // Известия Императорского Русского географического общества. – 1915. – Т. II. – С. 463–475.*
5. Борзов, А. А. *Вопросы преподавания географии в работах Московской географо-педагогической комиссии [Текст] / А. А. Борзов // Труды съезда преподавателей географии, происходившего в Москве в 1915 году с 26-го по 29-ое марта. – Вып. первый. – М., 1916. – С. 11–23.*
6. Брызгалов, А. *География : Курс первый [Текст] / А. Брызгалов. – 2-е изд., значит. исправл. – М. : изд-во братьев Салаевых, 1873. – 96 с.*
7. Бунак, В. В. *Происхождение и этническая история русского народа [Текст] / В. В. Бунак. – М. : Рипол Классик, 2013. – 422 с.*
8. В. І. Вернадський і Україна: з листування [Текст]. Кн. 2: К – Я. Офіційне. Родинне / НАН України. – К., 2019. – 1040 с.

9. Генкель, Г. Проф. Андрей Николаевич Краснов [Текст] / Г. Генкель // *Естествознание и география*. – 1915. – Январь. – С. 36–45.
10. Герланд, Г. Задачи и разделы географии [Текст] / Г. Герланд ; под. ред. И. В. Мушкетова. СПб. : тип. А. С. Суворина, 1888. – 70 с.
11. Даниленко, В. В. І. Вернадський. Простір життя і думки [Текст] / В. Даниленко. – К. : Академперіодика, 2019. – 352 с.
12. Диспут проф. А. Н. Краснова на степень доктора географии [Текст] // *Землеведение*. – 1894. – Т. I. – С. 141–164.
13. Історія кафедри – Андрій Миколайович Краснов [Електронний ресурс] / Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. – Режим доступу : URL : <https://physgeo.univer.kharkov.ua/about/histori/krasnov/>. – 23.02.2020 р. – Загол. з екрану.
14. Из переписки А. Н. Краснова. Письма А. Н. Краснова к В. И. Вернадскому [Текст] // Профессор Андрей Николаевич Краснов (1862–1914 гг.). Харьков : тип. М.Х. Сергеева, 1916. – С. 114–132.
15. Ковальський, Я. І. Географія [Текст] / Я. І. Ковальський. – СПб., 1875. – 138 с.
16. Краснов, А. Н. География как новая университетская наука [Текст] / А. Н. Краснов // *Журнал Министерства народного просвещения*. – 1890. – Ч. 267. – С. 233–244.
17. Краснов, А. Н. Травяные степи северного полушария [Текст] / А. Н. Краснов. – М. : Скоропечатня А. А. Левлиса, 1893. – 294 с.
18. Краснов, А. Н. Из путевых впечатлений [Текст] / А. Н. Краснов // *Исторический вестник*. – 1895. – Январь. – С. 190–230.
19. Краснов, А. Н. Русские тропики [Текст] / А. Н. Краснов // *Исторический вестник*. – 1895. – Февраль. – С. 536–570.
20. Краснов, А. Н. Из поездки на Дальний восток Азии. Растительность горных вершин Явы [Текст] / А. Н. Краснов // *Землеведение*. – 1894. – Т. II. – С. 59–88.
21. Краснов, А. Н. Растительность Японии и Сахалина [Текст] / А. Н. Краснов // *Землеведение*. – 1894. – Т. III. – С. 10–30.
22. Краснов, А. Н. Под тропиками [Текст] / А. Н. Краснов // *Книжки недели*. – СПб, 1894. – Март. – С. 109–135. Продовження друкувалося у наступних номерах журналів за квітень і травень 1894 р.
23. Краснов, А. Н. Материалы для антропологии русского народа [Текст] / А. Н. Краснов. – М. : Типо-литография А. В. Васильева и Ко, 1902. – 17 с.
24. Краснов, А. Н. Об антропологических исследованиях и измерениях в Харьковском и Валковском уездах [Текст] / А. Н. Краснов. – М. : Типо-литография А. В. Васильева, 1900. – 11 с.
25. Краснов, А. Н. Япония как главнейший источник заимствования из стран Дальнего Востока [Текст] / А. Н. Краснов // *Русские субтропики*. – 1912. – № 9. – С. 484–491.
26. Краснов, А. Н. Дальний Восток Азии, характерные черты его природы и значение его культур для Закавказья [Текст] / А. Н. Краснов // *Естествознание и география*. – 1896. – Т. II. – С. 903–918.
27. Липский, В. И. Флора Кавказа. Свод сведений о флоре Кавказа за двухсотлетний период ее исследования, начиная от Туркефора и кончая XIX в. [Текст] / В. И. Липский. – СПб. : Типо-литография «Геральда», 1899. – 584 с.
28. Ляйстер, А. Рецензия на труд А. Н. Краснова «Южная Колхида» [Текст] / А. Ляйстер // *Известия Кавказского отдела Императорского Русского географического общества*. – 1915. – Т. XXIII, № 3. – С. 317–318.
29. Мильков, Ф. Н. Краснов – географ и путешественник [Текст] / Ф. Н. Мильков. – М. : География, 1955. – 176 с.
30. Мильков, Ф. Н. География и художественная литература: границы взаимопроникновения [Текст] / Ф. Н. Мильков // *Вестник Воронежского государственного университета. Серия: география, геоэкология*. – 2006. – № 2. – С. 121–124.
31. Михалевич, В. Из прошлого преподавания географии в наших университетах (Историческая справка) [Текст] / В. Михалевич // *Естествознание и география*. – 1900. – Февраль. – С. 63–67.
32. Очерк жизни сорока обыкновеннейших насекомых из всех отрядов [Текст] / А. Краснов ; под ред. Н. Л. Решетина. – СПб. : С-Петербургская мастерская учебных пособий и игр, 1881. – 55 с.
33. Пересадыко, В. А. Профессор Харьковского университета Андрей Николаевич Краснов в сонме выдающихся отечественных естествоиспытателей: к 100-летию со дня кончины [Текст] / В. А. Пересадыко, Е. В. Шпунрик // *Bulletin of Batumi Botanical Garden. To the Memori of professor Andrei Krasnov (1862–1914)*. – Batumi, 2014. – С. 91–95.
34. Краснов П. К. (Платон Краснов – брат А. М. Краснова – Автор). Андрей Николаевич Краснов (материалы для биографии) [Текст] / П. К. Краснов // *Профессор Андрей Николаевич Краснов (1862–1914 гг.)*. – Харьков, 1916. С. 5–36.
35. Рябова, В. И. Краснов Андрей Николаевич [Электронный ресурс] / В. И. Рябова. – Режим доступа : URL : https://biblioclub.ru/index.php?page=author_red&id=26569. – 14.10.2019 г. – Загл. с экрана.
36. Семенов-Тянь-Шанский, П. П. Что такое география? [Текст] / П. П. Семенов-Тянь-Шанский // *Известия Императорского Русского географического общества*, 1915. – Т. L. – С. 476–479.
37. *Естествознание и география*. – 1897. – Август. – С. 80–92.

38. Стебаев, И. В. Ученики В. В. Докучаева – А. Н. Краснов и В. И. Вернадский: генезис нового научного мировоззрения [Текст] / И. В. Стебаев // Классическое естествознание и современная наука. – Новосибирск : изд-во НГУ, 1991. – С. 13–28.
39. Талиев, В. И. Были ли наши степи всегда безлесными? [Текст] / В. И. Талиев // Естествознание и география. – 1902. – май. – С. 33–46.
40. Талиев, В. И. Ботанико-географические работы А. Н. Краснова [Текст] / В. И. Талиев // Профессор Андрей Николаевич Краснов (1862–1914 гг.). – Харьков, 1916. – С. 52–70.
41. Талиев, В. И. Профессор А.Н. Краснов как ученый [Текст] / В. И. Талиев // Профессор Андрей Николаевич Краснов (1862–1914 гг.) / под ред. В. И. Талиева. – Харьков, 1916. – С. 37–51.
42. Талиев, В. И. Неотложные задачи ботанической географии [Текст] / В. И. Талиев // Естествознание и география. – 1902. – Октябрь. – С. 54–62.
43. Талиев, В. И. Очерки текущей ботанической литературы. IV. Возрождение Г. Танфильева [Текст] / В. И. Талиев // Естествознание и география. – 1901. – Октябрь. – С. 33–48.
44. Талиев, В. И. Новый географический кружок [Текст] / В. И. Талиев // Естествознание и география. – 1900. – Апрель. – С. 93–98.
45. Талиев, В. И. Очерки текущей ботанической литературы [Текст] / В. И. Талиев // Естествознание и география. – 1902. – № 4. – С. 45–59.
46. Танфильев, Г. И. К вопросу о безлесии степей (ответ В. И. Талиеву) [Текст] / Г. И. Танфильев // Естествознание и география. – 1901. – Май. – С. 62–71.
47. Черваньов, І. Г. Професор Андрій Миколайович Краснов у сонмі географів–земляків та в історії вітчизняної географії (до 150-річчя від дня народження) [Текст] / І. Г. Черваньов // Проблеми безперервної географічної освіти і картографії : зб. наук. пр. / Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. – Харків, 2012. – Вип. 15. – С. 3–7.
48. Черванёв, И. Г. А. Н. Краснов [Электронный ресурс] / И. Г. Черванёв. – Режим доступа : URL: <https://web.archive.org/web/20120208103808/http://geography.in.ua/read-article.php?article.id=1>. – 18.06.2016 г. – Загл. с экрана.
49. Черванёв, И. Г. Выдающийся профессор Императорского Харьковского университета и создатель Батумского Ботанического сада: мемориальная статья к 100-летию со дня кончины [Текст] / И. Г. Черванёв, З. К. Манвейдзе // Bulletin of Batumi Botanical Garden. To the Memori of Professor Andrei Krasnov (1862–1914). – Batumi, 2014. – С. 86–90.
50. Чепурковский, Е. Рецензия на «Лекции по физической географии» [Текст] / Е. Чепурковский // Естествознание и география. – 1911. – Май. – С. 77–80.
51. Федотова, А. А. Ботаника в Нижегородской экспедиции В. В. Докучаева: «старые» территории, новые задачи [Текст] / А. А. Федотова // Studies in the History of Biology. – 2010. – Vol. 2, № 4. – С. 66–83.
52. Федоровский, Г. А. Научный подвиг профессора Краснова [Электронный ресурс] / Г. А. Федоровский. – Режим доступа : URL: <http://www.sochiru.com/item/3035>. – 12.04.2019 г. – Загл. с экрана.
53. Н. М. Рецензия на «Лекции по ботанике для студентов ветеринарных институтов...» 1910 г. // Естествознание и география. – 1910. – № 10. – С. 72–74.

Внесок авторів: всі автори зробили рівний внесок у цю роботу.

UDC 378.4.091.12.011.3–051:55:929Краснов](477.54–25)

Serhiy Kulish,

Doctor of Science (Pedagogy), Associate Professor, Department of Physical Geography and Cartography,
Faculty of Geology, Geography, Recreation and Tourism,
V. N. Karazin Kharkiv National University, 4 Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine,
e-mail: hr_service@karazin.ua, <http://orcid.org/0000-0003-1042-431X>;

Yuliya Prasul,

PhD (Geography), Associate Professor,
Head of the Department of Physical Geography and Cartography,
V. N. Karazin Kharkiv National University,
e-mail: y.prasul@karazin.ua, <http://orcid.org/0000-0003-3516-7882>

SCIENTIFIC ACTIVITY OF PROFESSOR ANDRIY KRASNOV AND ITS ROLE IN THE DEVELOPMENT OF MODERN GEOGRAPHY

Purpose. Life, scientific and pedagogical way of A. M. Krasnov at the time of the formation of geography was unique, versatile, often contradictory, but clearly creative and innovative approach to everything that

was within his interests. Despite some hasty results that harmed his general authority, the figure of A. M. Krasnov – the professor of Imperial Kharkiv University, the founder of Batumi Botanical Garden – is still of interest. Attention has been paid to the period of his initial formation as a scientist, communication with V. I. Vernadsky, comparison of A. M. Krasnov's works with works of other researchers, the implementation of the idea of plant introduction.

Method. Authentic scientific works of A. M. Krasnov and his contemporaries have been used in the work. Through the use of historical and historiographical sources and comparative analysis there have been revealed those inconsistencies in his works which caused sharp criticism of reviewers.

Results. Studies of the work of the first domestic doctor of geographical sciences Andriy Mykolayovych Krasnov have showed his passion for expeditionary research, charisma, thirst for knowledge, love of nature, rich innovative heritage. Attention has been paid to the initial stage of his life, when the interest in scientific, in particular, expeditionary research, which did not leave him during his life, emerged. Based on the study of the relationship between A. M. Krasnov and V. I. Vernadsky, a conclusion about his extraordinary character, ingrained sense of independence, but also passion, excessive emotionality, haste of conclusions has been made. The authors have given the generalized description of the state of the study of geography, which was considered an auxiliary science in the universities of the Russian Empire in the late XIX century, because for A. M. Krasnov it became a source of innovation. The article reveals the extraordinary scientific courage of A. M. Krasnov, who in his doctoral thesis considered the views of famous scientists on the causes of steppe plains. The analysis of A. M. Krasnov's publications and other sources has proved that he became the creator of constructive geography, combined theoretical classes with practical ones in nature, initiated student scientific expeditions, founded a student geographical society and a geographical office. Possessing artistic and literary talent, he became one of the best promoters of exotic regions, visiting dozens of countries around the world. The authors have also traced the reasons why his scientific works were treated with skepticism and distrust.

Scientific novelty and practical significance. Some details of the relationship between A. M. Krasnov and V. I. Vernadsky have been clarified. The reasons that led to the ignoring of the scientific achievement of A. M. Krasnov by contemporaries have been revealed. It is expedient to use these materials while writing the full scientific and pedagogical biography of professor A. M. Krasnov.

Keywords: Geography, botany, flora, steppes, vegetation, physical and geographical factors, subtropics, Botanical Garden, heritage.

References

1. Anuchin, D. N. (1894). *A few words about the development of Russian Earth science and the tasks of the Geographic Society in Moscow*. *Earth science*, 1, 1–16.
2. Krasnov, A. N. (1912). *Batumi Botanical Garden and its tasks. Introductory speech by prof. A. N. Krasnov*. *Russian Subtropics*, 7, 339–346.
3. Beilin, I. G., Parnes, V. A. (1968). *A. N. Krasnov*. Moscow: Science, 260.
4. Berg, L. S. (1915). *The subject and tasks of geography*. *Bulletin of the Imperial Russian Geographical Society*, II, 463–475.
5. Borzov, A. A. (1916). *Questions of teaching geography in the works of the Moscow Geographical and Pedagogical Commission. Proceedings of the Congress of geography teachers, Moscow, 26–29 March 1915. Issue first*, 11–23.
6. Bryzgalov, A. (1873). *Geography: Part One*. Moscow: publishing house of the Salaev brothers, 96.
7. Bunak, V. V. (2013). *The origin and ethnic history of the Russian people*. Moscow: Ripol Classic, 422.
8. *V. I. Vernadsky and Ukraine: correspondence (2019)*. Book 2: I. Official. Family. Kyiv, 1040.
9. Henkel, G. (1915). *Prof. Andrey Nikolaevich Krasnov. Natural science and geography, January*, 36–45.
10. Mushketov, V., Gerland, G. (1888). *Tasks and sections of geography*. St. Petersburg: A. S. Suvorin's printing house, 70.
11. Danilenko, V. (2019). *V. I. Vernadsky. Space of life and thoughts*. Kyiv: Akadempriodika, 352.
12. *The dispute of prof. A. N. Krasnov for the degree of Doctor of Geography (1894)*. *Earth science*, 1, 141–164.
13. *History of the Department – Andriy Mykolayovych Krasnov*. Available at : <https://physgeo.univer.kharkov.ua/about/histori/krasnov/>.
14. *From the correspondence of A. N. Krasnov. A. N. Krasnov's letters to V. I. Vernadsky (1916)*. Professor Andrei Nikolaevich Krasnov (1862–1914). Kharkov: M. Kh. Sergeev's printing house, 114–132.
15. Kovalsky, Ya. I. (1875). *Geography*. St. Petersburg, 138.
16. Krasnov, A. N. (1890). *Geography as a new university science*. *Journal of the Ministry of Public Education*, 267, 233–244.
17. Krasnov, A. N. (1893). *Herbal steppes of the Northern Hemisphere*. Moscow: A. A. Levlis's print shop, 294.
18. Krasnov, A. N. (1895). *From travel impressions*. *Historical Bulletin*, January, 190–230.
19. Krasnov, A. N. (1895). *Russian tropics*. *Historical Bulletin*, February, 536–570.

20. Krasnov, A. N. (1894). *From a trip to the Far East of Asia. Vegetation of the mountain peaks of Java. Earth science, II*, 59–88.
21. Krasnov, A. N. (1894). *Vegetation of Japan and Sakhalin. Earth science, III*, 10–30.
22. Krasnov, A. N. (1894). *Beneath the tropics. Books of the Week, March*, 109–135. The next parts were published in subsequent issues of journals in April and May 1894.
23. Krasnov, A. N. (1902). *Materials for the anthropology of the Russian people. Moscow: typolithography by A. V. Vasiliev*, 17.
24. Krasnov, A. N. (1900). *On anthropological research and measurements in Kharkov and Valky districts. Moscow: typolithography by A. V. Vasiliev*, 11.
25. Krasnov, A. N. (1912). *Japan as the main source of borrowing from the Far East. Russian Subtropics*, 9, 484–491.
26. Krasnov, A. N. (1896). *The Far East of Asia, the special features of its nature and the significance of its cultures for the Transcaucasus. Natural Science and Geography, II*, 903–918.
27. Lipsky, V. I. (1899). *Flora of the Caucasus. A set of data about the flora of the Caucasus for a two-hundred-year period of its research, from Turkefor to the end of the 19th century. St. Petersburg: Herald typolithography*, 584.
28. Leister, A. (1915). *Review of Southern Kolkhida by A. N. Krasnov. Bulletin of the Caucasian Department of the Imperial Russian Geographical Society, XXIII (3)*, 317–318.
29. Milkov, F. N. (1955). *Krasnov as a geographer and a traveler. Moscow: Geography*, 176.
30. Milkov, F. N. (2006). *Geography and fiction: the boundaries of interpenetration. Voronezh State University Bulletin. Series: Geography, Geoecology*, 2, 121–124.
31. Mikhalevich, V. (1900). *From the past of teaching geography in our universities (Historical note). Natural Science and Geography, February*, 63–67.
32. Reshetin, N. L., Krasnov, A. (1881). *A sketch of the life of forty common insects from all orders. St. Petersburg: St. Petersburg workshop of teaching aids and games*, 55.
33. Peresadko, V. A., Shpurik, E. V. (2014). *Kharkiv University Professor Andrei Nikolaevich Krasnov in the host of outstanding domestic naturalists: to the 100th anniversary of his death. Bulletin of Batumi Botanical Garden. To the Memori of professor Andrei Krasnov (1862–1914)*, 91–95.
34. Krasnov P. K. (Platon Krasnov, brother of A. M. Krasnov – Author). (1916). *Andrey Nikolaevich Krasnov (notes for biography). Professor Andrei Nikolaevich Krasnov (1862–1914). Kharkiv*, 5–36.
35. Ryabova, V. I. *Krasnov Andrey Nikolaevich. Available at: https://biblioclub.ru/index.php?page=author_red&id=26569*
36. Semenov-Tyan-Shansky, P. P. (1915). *What is geography? Bulletin of the Imperial Russian Geographical Society*, 476–479.
37. *Natural science and geography. (1897). August*, 80–92.
38. Stebaev, I. V. (1991). *V. V. Dokuchaev's students A. N. Krasnov and V. I. Vernadsky: the genesis of the new scientific worldview. Classical natural science and modern science. Novosibirsk: publishing house NSU*, 13–28.
39. Taliev, V. I. (1902). *Have our steppes always been treeless? Natural Science and Geography, May*, 33–46.
40. Taliev, V. I. (1916). *Botanical and geographical works of A. N. Krasnov. Professor Andrei Nikolaevich Krasnov (1862–1914). Kharkiv*, 52–70.
41. Taliev, V. I. (1916). *Professor A. N. Krasnov as a scientist. Professor Andrei Nikolaevich Krasnov (1862–1914). Kharkiv*, 37–51.
42. Taliev, V. I. (1902). *Urgent problems of botanical geography. Natural science and geography, October*, 54–62.
43. Taliev, V. I. (1901). *Essays on current botanical literature. IV. Revival of G. Tanfiliev. Natural Science and Geography, October*, 33–48.
44. Taliev, V. I. (1900). *New geographic society. Natural Science and Geography, April*, 93–98.
45. Taliev, V. I. (1902). *Essays on current botanical literature. Natural Science and Geography*, 4, 45–59.
46. Tanfilyev, G. I. (1901). *On the question of the treelessness of the steppes (addressed to V. I. Taliev). Natural Science and Geography, May*, 62–71.
47. Chervanov, I. G. (2012). *Professor Andriy Mykolayovych Krasnov in the plead of geographers-countrymen and in the history of native geography (to 150th birthday anniversary). The Problems of Continuous Geographical Education and Cartography*, 15, 3–7.
48. Chervanev, I. G. A. N. Krasnov. Available at : <https://web.archive.org/web/20120208103808/http://geography.in.ua/read-article.php?article.id=1>
49. Chervanev, I. G., Manveidze, Z. K. (2014). *Outstanding Professor of the Imperial Kharkiv University and the creator of the Batumi Botanical Garden: a memorial article dedicated to the 100th anniversary of his death. Bulletin of Batumi Botanical Garden. To the Memori of Professor Andrei Krasnov (1862–1914)*, 86–90.
50. Chepurkovsky, E. (1911). *Review of Lectures on Physical Geography. Natural Science and Geography, May*, 77–80.
51. Fedotova, A. A. (2010). *Botany in the Nizhny Novgorod expedition of V. V. Dokuchaev: "old" areas, new tasks. Studies in the History of Biology*, 2 (4), 66–83.
52. Fedorovsky, G. A. *Scientific feat of Professor Krasnov. Available at: <http://www.sochiru.com/item/3035>*
53. N. M. (1910). *Review of "Lectures on Botany for Students of Veterinary Institutes ...". Natural Science and Geography*, 10, 72–74.